

Alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarning ijtimoiy moslashuvida psixologik yordamning ahamiyati

Mohlaroyim Abduljalil-qizi Akbaraliyeva
Namangan davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarning ijtimoiy moslashuvida psixologik yordamning o'rni va ahamiyati ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil etiladi. Ijtimoiy moslashuv jarayoniga ta'sir etuvchi psixologik omillar, psixologik yordamning asosiy shakl va usullari, ota-onalar hamda pedagoglar bilan hamkorlikning zarurati ko'rib chiqiladi. Shuningdek, O'zbekiston sharoitida alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarga ko'rsatiladigan psixologik yordamning holati, mavjud muammolar va istiqbolli yo'nalishlar yoritiladi. Maqola inklyuziv ta'lim psixologiyasi, rehabilitatsiya va ijtimoiy pedagogika sohalarida kesishmasida joylashgan dolzarb muammoni qamrab oladi.

Kalit so'zlar: alohida ta'lim ehtiyojlari, ijtimoiy moslashuv, psixologik yordam, inklyuziv ta'lim, ijtimoiy integratsiya, psixologik rehabilitatsiya, bolalar psixologiyasi, maxsus ta'lim

The importance of psychological support in the social adaptation of children with special educational needs

Mohlaroyim Abduljalil-kizi Akbaraliyeva
Namangan State Pedagogical Institute

Abstract: This article examines the role and significance of psychological assistance in the social adaptation of children with special educational needs from both theoretical and practical perspectives. The psychological factors influencing the social adaptation process, the main forms and methods of psychological support, and the necessity of cooperation with parents and educators are discussed. The current state of psychological assistance for children with special educational needs in Uzbekistan, existing challenges, and promising directions are also highlighted. The article addresses an urgent issue at the intersection of inclusive education psychology, rehabilitation, and social pedagogy.

Keywords: special educational needs, social adaptation, psychological assistance, inclusive education, social integration, psychological rehabilitation, child psychology, special education

1. KIRISH

Zamonaviy jamiyatda har bir insonning ijtimoiy hayotga to'laqonli qo'shilishi insoniy huquqlarning asosiy talablaridan biri sifatida tan olingan. Biroq alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalar - rivojlanishida jismoniy, intellektual, sensori yoki hissiy-xulq-atvor buzilishlari bo'lgan bolalar - ijtimoiy moslashuv jarayonida ko'plab qiyinchiliklarga duch keladi. Bu qiyinchiliklarni bartaraf etish va bolaning jamiyatga to'liq qo'shilishini ta'minlash uchun malakali psixologik yordam zarurdir.

Ijtimoiy moslashuv - bu shaxsning o'zini o'rab turgan ijtimoiy muhit talablari, me'yorlari va qoidalariga muvofiq faoliyat yuritish olishi, o'zaro munosabatlar o'rnatilishi va jamiyatda o'z o'rnini topa olishi jarayonidir. Alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalar uchun bu jarayon yanada murakkab kechadi: biologik omillar bilan bir qatorda ijtimoiy stereotiplar, muhitning moslanmasligi va tegishli xizmatlarning yetishmasligi qo'shimcha to'siqlar yaratadi.

Psixologik yordam bu jarayonda muhim vositakor vazifasini bajaradi. U bolaning ichki psixologik resurslarini kuchaytiradi, uning atrofidagi muhitni qo'llab-quvvatlashga moslashtiradi va ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan maqsadli ta'sir ko'rsatadi. So'nggi o'n yilliklarda bu sohadagi ilmiy tadqiqotlar va amaliy metodlarning jadal rivojlanishi psixologik yordamning samaradorligini sezilarli darajada oshirdi.

Ushbu maqolaning maqsadi - alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarning ijtimoiy moslashuviga psixologik yordamning ta'sirini nazariy va empirik dalillar asosida ko'rsatish, zamonaviy usullarni tizimlashtirish hamda O'zbekiston sharoitidagi amaliyotni baholashdan iborat. Maqolada xalqaro adabiyotlar, O'zbekiston olimlari tadqiqotlari va amaliy tajribalar sintezi asosida yaxlit ilmiy tahlil taqdim etiladi.

Mavzuning dolzarbligi bir necha jihatdan namoyon bo'ladi. Birinchidan, O'zbekistonda alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalar soni yildan yilga ortib bormoqda va ular uchun sifatli psixologik xizmatga bo'lgan talab keskin oshmoqda. Ikkinchidan, inklyuziv ta'limga o'tish jarayoni maktab psixologlarining yangi vazifalari va kompetentsiyalarini belgilashni talab qilmoqda. Uchinchidan, bu sohadagi mahalliy ilmiy-metodologik bazaning hali ham zaif ekanligi yangi tadqiqotlar va umumlashmalarni zarur qiladi.

2. IJTIMOIIY MOSLASHUV: NAZARIY ASOSLAR

2.1. Ijtimoiy moslashuv tushunchasi va uning tarkibiy qismlari

Ijtimoiy moslashuv tushunchasi XX asrning boshlaridan beri psixologiya, sotsiologiya va pedagogika fanlarida faol tadqiq etilmoqda. Ushbu tushunchaning murakkab va ko'p qirrali tabiati uning turlicha talqin etilishiga olib keldi. Zamonaviy psixologiyada ijtimoiy moslashuv - bu dinamik, ko'p o'lchovli jarayon bo'lib, unda shaxs o'zining biologik, psixologik va ijtimoiy imkoniyatlaridan foydalanib, muhit talablariga javob berish va o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida faoliyat yuritadi.

Ijtimoiy moslashuvning asosiy tarkibiy qismlari sifatida quyidagilarni ajratish mumkin: kognitiv moslashuv - ijtimoiy qoidalar, me'yorlar va kutilgan xulq-atvorlarni anglab yetish; affektiv moslashuv - ijtimoiy muhitga nisbatan ijobiy hissiy munosabatni shakllantirish; xulq-atvor moslashuvi - ijtimoiy me'yorlarga mos keladigan xulq-atvor naqshlarini rivojlantirish; va kommunikativ moslashuv - samarali muloqot ko'nikmalarini egallash. Bu tarkibiy qismlarning barchasi bir-biri bilan chambarchas bog'liq va bir butun jarayonni tashkil etadi.

Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi ijtimoiy moslashuvning tabiati to'g'risida muhim tushunchalar beradi. Unga ko'ra, shaxs rivojlanishi - bu biologik va ijtimoiy omillarning dialektik birligi bo'lib, u ijtimoiy munosabatlar va faoliyat jarayonida amalga oshadi. Alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalar uchun bu shuni anglatadiki, ularning ijtimoiy moslashuv imkoniyatlari asosan ular qanday ijtimoiy muhitda o'sishi va qanday sifatli qo'llab-quvvatlash olishiga bog'liq.

Eriksonning psixosotsiyal rivojlanish nazariyasi ham ijtimoiy moslashuvning ontogenetik dinamikasini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Erikson har bir yosh bosqichida hal etilishi zarur bo'lgan psixosotsiyal vazifalar - «inqirozlar» - mavjud ekanligini ta'kidlaydi. Alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarda bu inqirozlarning hal etilishi ko'pincha qiyinlashadi va professional psixologik yordamni talab qiladi. Ayniqsa, maktab yoshida shakllanadigan «mehnatkashlik - kamtarlik» inqirozining ijobiy hal etilishi bu bolalar uchun ulkan muammo bo'lishi mumkin.

2.2. Alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarda ijtimoiy moslashuv xususiyatlari

Alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarda ijtimoiy moslashuv jarayoni bir qator o'ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Bu xususiyatlar, birinchi navbatda, bolaning buzilish turi va darajasiga bog'liq, ammo bir qator umumiy qonuniyatlar ham mavjud. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu bolalarda o'zini-o'zi baholash darajasining pastligi, ijtimoiy tashvishning yuqoriligi va ijtimoiy ko'nikmalarning yetishmasligi ijtimoiy moslashuvning universal to'siqlaridan hisoblanadi.

Intellektual rivojlanish buzilishlari bo'lgan bolalarda ijtimoiy moslashuvning asosiy qiyinchiliklari abstract tafakkurning cheklanganligi, vaziyatni to'g'ri talqin etishdagi qiyinchiliklar va ijtimoiy munosabatlardagi qoidalarni o'zlashtirishning sekinligi bilan bog'liq. Biroq tadqiqotlar ko'rsatadiki, to'g'ri tashkil etilgan psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlash bu bolalarda ham katta ijtimoiy yutuqlarga erishish imkonini beradi. Muhim narsa - ularning ijtimoiy moslashuv imkoniyatlariga ishonch va bu imkoniyatlarni realizatsiya qilishga yo'naltirilgan tizimli ish.

Autizm spektri buzilishi (ASB) bo'lgan bolalarda ijtimoiy moslashuv alohida murakkablik kasb etadi, chunki bu buzilishning markazida ijtimoiy o'zaro munosabatlar va kommunikatsiyaning o'ziga xos qiyinchiliklari yotadi. Baron-Koenning «aqliy ko'r-ko'ronlik» (theory of mind deficit) kontseptsiyasiga ko'ra, ASB bo'lgan bolalar boshqa odamlarning fikrlari, his-tuyg'ulari va niyatlarini taxmin

qilishda qiyinchilik sezadilar. Shu bois ular uchun psixologik yordam ijtimoiy idrok qilish va empatik ko'nikmalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishi lozim.

Hissiy va xulq-atvor buzilishlari bo'lgan bolalar - ADHD, oppozitsion defiant buzilish, xulq-atvor buzilishi - ijtimoiy moslashuvda o'z-o'zini tartibga solish qiyinchiliklari tufayli to'siqqa duch keladi. Impulsivlik, diqqatni boshqarishning zaifligi va his-tuyg'ularni nazorat qilish qiyinligi tengdoshlar bilan munosabatlarni murakkablashtiradi va ko'pincha ijtimoiy rad etilishga olib keladi. Bu bolalar uchun psixologik yordam, avvalambor, ijroiya funksiyalarini va his-tuyg'ularni tartibga solish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilmog'i lozim.

3. IJTIMOIIY MOSLASHUVGA PSIXOLOGIK YORDAMNING TA'SIRI

3.1. Psixologik yordamning nazariy modellari

Psixologik yordamning ijtimoiy moslashuvga ta'siri turli nazariy modellar doirasida tadqiq etilgan. Biopsixosotsiyal model - eng keng qabul qilingan zamonaviy yondashuv - alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolaning qiyinchiliklarini faqat biologik buzilish bilan emas, balki psixologik va ijtimoiy omillar bilan ham bog'liqligini ta'kidlaydi. Bu yondashuv psixologik yordamni kompleks va ko'p yo'nalishli qilish zaruriyatini asoslaydi.

Banduraning ijtimoiy kognitiv nazariyasi psixologik yordamning ijtimoiy moslashuvga mexanizmlarini tushuntirishda asosiy ahamiyatga ega. Unga ko'ra, ijtimoiy ko'nikmalar kuzatish, taqlid va mustahkamlash orqali o'rganiladi. O'z-o'ziga ishonch (self-efficacy) - shaxsning o'z qobiliyatlariga bo'lgan ishonchi - ijtimoiy faollikni va moslashuvchan xulq-atvorni belgilovchi asosiy psixologik omil sifatida ta'kidlanadi. Psixologik yordam bu omilni mustahkamlashga yo'naltirilganda, ijtimoiy moslashuv uchun kuchli psixologik poydevor yaratadi.

Resilyentlik (chidamlilik) nazariyasi - so'nggi yillarda ijtimoiy moslashuv psixologiyasida tobora kuchayib borayotgan yo'nalish - qiyinchiliklarga qaramay muvaffaqiyatli moslashishni ta'minlovchi himoya omillarini o'rganadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, alohida ta'lim ehtiyojiga ega bo'lsa-da, yuqori resilyentlikka ega bolalar ijtimoiy moslashuvda yaxshi natijalarni ko'rsatadi. Psixologik yordam resilyentlikni rivojlantirishga yo'naltirilganda - xususan, ijobiy o'zini-o'zi tasavvur, muammolarni hal etish ko'nikmalari va qo'llab-quvvatlovchi munosabatlar o'rnatish orqali - uning uzoq muddatli ta'siri sezilarli bo'ladi.

Ekologik tizimlar nazariyasi (Bronfenbrenner) psixologik yordamning faqat bolaga emas, balki uning butun ijtimoiy ekologiyasiga yo'naltirilishi zarurligini asoslaydi. Oila, sinf, maktab, mahalla va keng ijtimoiy muhit - barchasi bir-biri bilan bog'liq va birgalikda bolaning ijtimoiy moslashuvini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli samarali psixologik yordam tizimli xarakter kasb etmog'i va barcha tizim darajalarini qamrab olmog'i lozim.

3.2. Psixologik yordamning isbotlangan usullari va samaradorligi

So'nggi o'n yilliklarda ijtimoiy moslashuvni yaxshilashga qaratilgan psixologik yordam usullarining katta ilmiy bazasi shakllandi. Meta-tahlillar va randomizatsiya qilingan nazoratli tadqiqotlar bir qancha usullarning yuqori samaradorligini isbotladi. Bu usullar orasida eng keng ilmiy asosga ega bo'lganlari quyidagilardir.

Ijtimoiy ko'nikmalarni o'qitish (Social Skills Training - SST) - bu yondashuv alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarda eng ko'p qo'llaniladigan va samarasi ilmiy jihatdan tasdiqlangan usullardan biridir. SST muayyan ijtimoiy vaziyatlarda kerakli xulq-atvor naqshlarini modellashtirish, mashq qilish va real sharoitlarda mustahkamlash orqali amalga oshiriladi. Tadqiqotlar SST dasturlarining tengdoshlar bilan munosabatlar sifati, ijtimoiy qabul qilinish va o'z-o'zini baholashni sezilarli darajada yaxshilaganlignini ko'rsatadi.

Kognitiv-xulq-atvor terapiyasi (KXT) ijtimoiy moslashuvga to'sqinlik qiluvchi nofunktsional fikrlash naqshlari - masalan, ijtimoiy vaziyatlarni noto'g'ri talqin etish, muqarrar mag'lubiyat kutish, o'zini-o'zi kamsitish - ni aniqlash va ularga muqobil adaptiv fikrlash usullarini shakllantirish orqali ijtimoiy moslashuvni yaxshilaydi. KXT, ayniqsa, ijtimoiy tashvishi yuqori, o'zini-o'zi baholashi past va ijtimoiy rad etilish qo'rquvi kuchli bo'lgan bolalar uchun yuqori samaradorlikni ko'rsatadi.

Diqqatni to'liq jamlash (Mindfulness) asosidagi aralashuvlar - Mindfulness-Based Cognitive Therapy (MBCT) va Mindfulness-Based Stress Reduction (MBSR) - so'nggi yillarda alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalar bilan ishlashda keng qo'llanilmoqda. Bu usullar bolani hozirgi daqiqaga diqqatni to'playdi, impulsiv reaksiyalarni kamaytiradi va his-tuyg'ularni tartibga solish qobiliyatini oshiradi. Tadqiqotlar mindfulness-based dasturlarning ADHD, tashvish va xulq-atvor buzilishlari bo'lgan bolalarda ijtimoiy moslashuvni yaxshilaganlignini ko'rsatadi.

3.3. O'yin va san'at terapiyasi orqali ijtimoiy moslashuvni qo'llash

O'yin terapiyasi alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalar, ayniqsa kichik yoshdagilar bilan ishlashda ijtimoiy moslashuvni yaxshilashning asosiy vositalaridan biridir. O'yin - bolaning tabiiy «tili» bo'lib, u orqali bola ijtimoiy vaziyatlarni xavfsiz sharoitda «sinab ko'radi», munosabatlar dinamikasini o'rganadi va his-tuyg'ularini ifodalaydi. Guruhli o'yin terapiyasi, ayniqsa, tengdoshlar bilan ijtimoiy o'zaro ta'sirni rivojlantirishda noyob imkoniyatlar yaratadi.

Drama terapiyasi va rolli o'yinlar ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishning qadimiy, ammo zamonaviy ilm bilan yangi asoslangan usullaridir. Turli ijtimoiy rollarni o'ynash orqali bolalar boshqa odamlarning nuqtai nazarini anglashni, his-tuyg'ularini boshqarishni va muloqot ko'nikmalarini mashq qilishni o'rganadilar. Alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalar uchun bu format ayniqsa qimmatlidir, chunki u xavfsiz, qiziqarli va tabiiy muhitda ijtimoiy tajriba orttirish imkonini beradi.

Musiqqa terapiyasi ijtimoiy moslashuv kontekstida ham alohida ahamiyatga ega. Guruhli musiqqa faoliyati - birgalikda ashula aytish, ritmik mashqlar, improvizatsiya -

ijtimoiy o'zaro ta'sir, muvofiqlashtirilgan harakat va his-tuyg'ular ifodalashning tabiiy platformasini yaratadi. Tadqiqotlar musiqa terapiyasining autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalarda ijtimoiy reaktivlik, ko'z temassi va kommunikativ xulq-atvorni yaxshilaganligini isbotlaydi. Musiqa barcha bolalar uchun universal til bo'lib, til va kognitiv to'siqlarni chetlab o'tib ijtimoiy aloqa o'rnatish imkonini beradi.

4. INDIVIDUAL VA GURUHLI PSIXOLOGIK YORDAM SHAKLLARI

4.1. Individual psixologik yordam

Individual psixologik yordam alohida ta'lim ehtiyojiga ega bola bilan to'g'ridan to'g'ri, yakkama-yakka sharoitda olib boriladigan maqsadli psixologik ish jarayonidir. Bu yordam shaklining asosiy afzalligi - bolaning o'ziga xos ehtiyojlari, kuchli tomonlari va qiyinchiliklariga to'liq e'tibor qaratish imkoniyatidir. Individual yordam, odatda, to'liq psixodiagnostik baholashdan boshlanadi: intellektual va kognitiv rivojlanish, hissiy-shaxsiy soha, ijtimoiy ko'nikmalar va oilaviy munosabatlar baholanadi.

Individual psixologik yordamning asosiy yo'nalishlari: o'z-o'zini baholash va o'z-o'ziga munosabatni yaxshilash; ijtimoiy idrok - boshqa odamlarning his-tuyg'ulari va niyatlarini to'g'ri talqin etish ko'nikmalarini rivojlantirish; muloqot va munosabatlar ko'nikmalarini shakllantirish; stressni boshqarish va his-tuyg'ularni tartibga solish usullarini o'rgatish; hamda akademik va ijtimoiy muvaffaqiyatlar uchun motivatsiyani kuchaytirish. Bu yo'nalishlar bolaning individual ehtiyodlariga qarab tanlanadi va uyg'unlashtiriladi.

Individual yordamning samaradorligi ko'p jihatdan psixolog va bola o'rtasidagi ishonchli terapevtik aloqaga bog'liq. Rogersning shaxsga yo'naltirilgan terapiyasida ta'kidlanganidek, so'zsiz qabul qilish, empat va haqiqiylik - samarali terapevtik munosabatning asosiy shartlaridir. Alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalar, odatda, kattalar bilan munosabatlarda noqulaylik va ishonchsizlik tajribasiga ega bo'ladi, shuning uchun ishonchli munosabat o'rnatish bosqichi ayniqsa muhim va e'tiborli bo'lishi lozim.

Individual yordamda bolaning kuchli tomonlaridan kelib chiqish (strengths-based approach) zamonaviy psixologiyaning muhim tamoyillaridan biridir. Ko'p hollarda psixologik yordam «nuqsonlarni tuzatish»ga yo'naltirilgan bo'lib, bolaning imkoniyatlaridan ko'ra cheklanishlariga e'tibor qaratadi. Holbuki, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bolaning kuchli tomonlari va qiziqishlaridan kelib chiqib tuzilgan individual yordam dasturlari nafaqat samaraliroq, balki bolaning psixologik farovonligi va o'ziga bo'lgan munosabatiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

4.2. Guruhli psixologik yordam va tengdoshlar bilan ishlash

Guruhli psixologik yordam alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarning ijtimoiy moslashuvida alohida o'rin tutadi. Guruh o'z tabiatiga ko'ra ijtimoiy muhit bo'lib, bola unda haqiqiy ijtimoiy ko'nikmalarni mashq qilish, tengdoshlaridan o'rganish va o'zini

guruh a'zosi sifatida his etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu imkoniyatlar individual yordamda mavjud emas yoki cheklangan darajada mavjud.

Ijtimoiy ko'nikmalar guruhleri (Social Skills Groups) alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalar bilan ishlashda keng qo'llaniladigan guruhli yordam shakllaridan biridir. Bu guruhlarda bolalar muloqot ko'nikmalari, muammolarni hal etish, his-tuyg'ularni boshqarish va tengdoshlar bilan munosabatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan strukturlashtirilgan faoliyatda ishtirok etadilar. Tadqiqotlar ijtimoiy ko'nikmalar guruhlarining samaradorligini, ayniqsa autizm spektri buzilishi va ijtimoiy tashvish bo'lgan bolalarda tasdiqlaydi.

Inklyuziv tengdoshlar guruhlarida ishlash - ya'ni alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarni rivojlanishi me'yoriy kechayotgan tengdoshlari bilan birgalikda o'z ichiga oluvchi guruhli ishlar - maxsus guruhlar bilan solishtirganda qo'shimcha afzalliklarga ega. Bunday guruhlarda alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalar «me'yoriy» ijtimoiy xulq-atvor modellarini kuzatish va taqlid qilish imkoniga ega bo'ladilar. Bundan tashqari, bu format tengdoshlararo o'zaro tushunish va empatirani rivojlantirib, iqluziv muhitni yanada mustahkamlaydi.

Tengdoshlar vositachiligi (peer mediation) va tengdoshlar yordami dasturlari guruhli psixologik yordamning noan'anaviy, ammo samarali shakli sifatida inklyuziv ta'limda tobora keng qo'llanilmoqda. Bu dasturlarda maxsus tayyorlangan «yordam beruvchi tengdoshlar» alohida ta'lim ehtiyojiga ega sinfdoshlari bilan o'zaro munosabatda bo'lib, ularga akademik va ijtimoiy faoliyatda qo'llab-quvvatlash ko'rsatadilar. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu yondashuv ikkala tomonga ham - ham yordam oluvchiga, ham yordam beruvchiga - ijtimoiy va akademik jihatdan foyda keltiradi.

5. OTA-ONALAR VA PEDAGOGLAR BILAN HAMKORLIK

5.1. Oila bilan psixologik ishlash

Oila alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolaning birlamchi rivojlanish muhiti bo'lib, ijtimoiy moslashuv jarayonida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Oilaviy muhit, ota-onalarning bolaga bo'lgan munosabati va ota-onalar o'rtasidagi uyg'unlik bolaning ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir etadi. Shuning uchun samarali psixologik yordam oila bilan tizimli ishlashni o'z ichiga olishi shart.

Alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolaning ota-onalari o'zlari ham kuchli psixologik stress ostida bo'ladi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, bu oilalarda depressiya, tashvish, nikoh muammolari va ijtimoiy izolyatsiya xavfi umumiy populyatsiyaga nisbatan sezilarli darajada yuqori. Ota-onalarning psixologik holati bevosita bolaga ko'rsatayotgan yordamining sifatiga va ular o'rtasidagi munosabatning xarakteriga ta'sir qiladi. Shu sababli ota-onalar bilan ishlashda ham ularning o'z psixologik ehtiyojlariga e'tibor qaratish zarur.

Ota-onalar uchun psixo-ta'lim dasturlari ijtimoiy moslashuv kontekstida ayniqsa samarali hisoblanadi. Bu dasturlarda ota-onalar: bolaning buzilishi va uning ijtimoiy ta'siri haqida to'g'ri ma'lumot oladilar; uyda ijtimoiy ko'nikmalarni mashq qilish va mustahkamlash usullarini o'rganadilar; bolaning ijtimoiy muvaffaqiyatlarini rag'batlantirish strategiyalarini egallaydilar; va o'z stresslarini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Bu dasturlarning natijalari shuni ko'rsatadiki, ota-onalar psixo-ta'lim olganida, bolaning ijtimoiy moslashuvi sezilarli darajada yaxshilanadi.

Oilaviy terapiya ba'zi hollarda - ayniqsa oilaviy munosabatlardagi buzilishlar bolaning ijtimoiy moslashuviga salbiy ta'sir ko'rsatayotganida - ko'rsatiladi. Tizimli oilaviy terapiya yondashuvi oilani alohida shaxslar to'plami emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'radi va butun oilaviy tizimning funktsionalligini yaxshilashga yo'naltiriladi. Bu yondashuv, ayniqsa, ota-onalar bilan munosabatlarda qiyinchiliklarni boshdan kechiruvchi, kuchli itoatsizlik yoki emotsional aloqa muammolari bo'lgan bolalar uchun samarali.

5.2. Pedagoglar va sinf muhitiga yo'naltirilgan psixologik yordam

O'qituvchi kundalik hayotda alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolaning ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi asosiy shaxsdir. O'qituvchining bolaga bo'lgan munosabati, uning xulq-atvorini talqin etish usuli va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash strategiyalari bolaning sinfda qanday qabul qilinishini va o'zini qanday his etishini belgilaydi. Shu sababli psixologik yordam o'qituvchilar bilan tizimli konsultativ hamkorlikni o'z ichiga olmag'i lozim.

O'qituvchilar uchun psixologik konsultatsiyaning asosiy yo'nalishlari: alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolaning xulq-atvorining psixologik mexanizmlarini tushuntirish; sinfda ijobiy ijtimoiy muhitni yaratish strategiyalari; alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolaning sinfga ijtimoiy integratsiyasini qo'llab-quvvatlash usullari; tengdoshlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish va bullyingning oldini olish; hamda o'qituvchining o'z kasbiy stressini boshqarish. Bu yo'nalishlar bo'yicha muntazam ravishda olib boriladigan konsultatsiyalar o'qituvchining samaradorligini oshiradi.

Sinfda ijtimoiy-hissiy o'rganishni (SEL) joriy etish - bu alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalar, jumladan, ijtimoiy ko'nikmalari yaxshiroq rivojlangan sinfdoshlari uchun ham foydali bo'lgan profilaktik yondashuv. SEL dasturlari butun sinf miqyosida o'zaro hurmat, empatiya, hamkorlik va muammolarni tinch yo'l bilan hal etish madaniyatini shakllantiradi. Bu madaniy muhit alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolaning ijtimoiy qabul qilinishi va moslashuvini sezilarli darajada osonlashtiradi.

6. PSIXOLOGIK YORDAMNING MAXSUS GURUHLARI UCHUN MOSLASHTIRILGAN SHAKLLARI

6.1. Autizm spektri buzilishi bo'lgan bolalar

Autizm spektri buzilishi (ASB) bo'lgan bolalar ijtimoiy moslashuv sohasida eng katta qiyinchiliklarga duch keladigan guruhlardan birini tashkil etadi. ASB bo'lgan bolalar uchun ijtimoiy moslashuvga yo'naltirilgan psixologik yordam o'ziga xos yondashuvlarni talab qiladi. So'nggi o'n yilliklarda bu sohadagi eng samarali metodlar qatorida Applied Behavior Analysis (ABA), TEACCH, Social Stories va Pivotal Response Treatment (PRT) alohida ajralib turadi.

ABA - ilmiy asoslangan, xulq-atvorni tahlil qilish tamoyillariga asoslangan yondashuv bo'lib, ijtimoiy moslashuv uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni kichik qadamlar orqali tizimli shakllantirishga yo'naltirilgan. Carol Gray tomonidan ishlab chiqilgan Social Stories dasturi ASB bo'lgan bolalarga ijtimoiy vaziyatlarni tushunish, boshqa odamlarning nuqtai nazarini anglash va kutilgan xulq-atvorni bilish imkonini beradi. Bu metodning kliniko-amaliy ahamiyati ko'plab tadqiqotlar bilan tasdiqlangan.

Sensori integratsiya terapiyasi ASB bo'lgan bolalarning muhim qismi uchun ijtimoiy moslashuvda to'siq bo'luvchi sensori qayta ishlash muammolarini hal etishda samarali yordam beradi. Sensori o'ta sezgirlik yoki sensori kamlik ijtimoiy muhitdan qochishga, notipik xulq-atvoriga va ijtimoiy aloqadan bosh tortishga olib kelishi mumkin. Sensori muhitni bolaning ehtiyojlariga moslashtirish - maktab va sinfdagi sensori yuklamani kamaytirish - ijtimoiy ishtirokni sezilarli darajada oshirishi mumkin.

6.2. Jismoniy va sezgi buzilishlari bo'lgan bolalar

Ko'rish va eshitish buzilishlari bo'lgan bolalarda ijtimoiy moslashuv o'ziga xos qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Ko'rish buzilishlari bo'lgan bolalar yuz ifodasi, imo-ishoralar va boshqa vizual ijtimoiy signallarni o'qiy olmaslik tufayli ijtimoiy muloqotda qiyinchilik sezadilar. Psixologik yordam bu bolalarda muqobil kommunikatsiya kanallarini - og'zaki nutq, taktil aloqa - yordamida ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirilishi lozim.

Eshitish buzilishlari bo'lgan bolalarda ijtimoiy moslashuv ko'p jihatdan ularning muloqot usullarini tengdoshlari bilan muvofiqlashtirish qiyinligiga bog'liq. Ishorali til jamiyatida o'sgan kar bolalar o'zlarini «kar madaniyat»ining a'zosi sifatida his etishi mumkin va ular uchun muloqot tilida o'z tengdoshlari bilan muloqot qilish ijtimoiy moslashuvning kuchli asosini yaratadi. Psixolog bu bolalarda o'z identifikatsiyasini shakllantirishga, ikki madaniyatlilik (bikulturalizm) afzalliklaridan foydalanishga va eshituvchi tengdoshlari bilan munosabatlarni rivojlantirishga yordam berishi lozim.

Jismoniy rivojlanish cheklovlari va surunkali kasalliklar bo'lgan bolalarda ijtimoiy moslashuvning asosiy to'siqlari - fizik muhitning nosizligi, tashqi ko'rinishga bog'liq teasing va bullyingga uchrash xavfi, shuningdek, kasallik tufayli maktabdan uzoq qolish natijesinde yuzaga keladigan ijtimoiy uzilishdir. Bu bolalar uchun psixologik yordam, avvalambor, munosabatlarni saqlab turish va yangilarini o'rnatishda mustaqillik va aktiv ijtimoiy pozitsiyani shakllantirish, shuningdek, muhit moslashtirish masalalarida advokatlik vazifasini bajarishga yo'naltirilmog'i lozim.

7. O'ZBEKISTON SHAROITIDA PSIXOLOGIK YORDAMNING HOLATI

7.1. Mavjud tizim va uning imkoniyatlari

O'zbekiston Respublikasida alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarga psixologik yordam ko'rsatish tizimi so'nggi yillarda sezilarli rivojlanishga erishdi. 2019-2022-yillarda qabul qilingan bir qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar - «Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida»gi qonun, inklyuziv ta'limga doir Vazirlar Mahkamasi qarorlari va Maktabgacha ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan yo'riqnomalar - bu sohadagi huquqiy bazani mustahkamladi.

Psixologik-pedagogik rehabilitatsiya markazlari tarmog'i mamlakat bo'ylab kengaymoqda. Bugungi kunda Toshkent va boshqa yirik shaharlarda faoliyat ko'rsatayotgan bu markazlar ko'p mutaxassisli jamoalar - psixolog, defektolog, nutq terapevti, logoped, rehabilitolog - yordamida alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarga keng qamrovli yordam ko'rsatadi. Bu markazlarning inklyuziv ta'limga o'tayotgan maktablar bilan hamkorligini kuchaytirish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

O'zbek psixologlari - jumladan, Karimova V.M., G'oziyev E.G' va ularning shogirdlari - alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarda ijtimoiy moslashuvning milliy o'ziga xosliklarini o'rganishga muhim hissa qo'shmoqda. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston sharoitida oila va mahallaning roli g'arb mamlakatlaridagiga qaraganda ancha kuchliroq bo'lib, psixologik yordam modellari ushbu ijtimoiy-madaniy kontekstni hisobga olishi zarur. Mahalliy kontekstga moslashtirilgan metodlarni ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish sohaning rivojlanishi uchun muhim ahamiyatga ega.

7.2. Muammolar va istiqbolli yo'nalishlar

Mavjud tizimning zaif tomonlari va hal etilishi zarur bo'lgan muammolar ham oz emas. Psixologlar bilan ta'minlanganlik darajasidagi hududiy nomutanosiblik - shahar va qishloq maktablari o'rtasidagi keskin farq - eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Ko'pgina qishloq maktablarida malakali psixolog umuman yo'q yoki bir psixolog 700-1000 o'quvchiga xizmat ko'rsatishga majbur. Bu holat individual psixologik yordamni amalda imkonsiz qilib qo'yadi.

Psixologlarning alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalar bilan ishlash bo'yicha ixtisoslashtirilgan tayyorgarligi ham yetarli emas. Ko'pchilik maktab psixologlari umumiy psixologiya va maslahat berish sohasida tahsil olgan, ammo maxsus ta'lim psixologiyasi, autizm, ADHD va boshqa buzilishlar bilan ishlash metodlari bo'yicha alohida bilim va ko'nikmalarga ega emas. Bu vaziyatni o'zgartirish uchun ixtisoslashtirilgan malaka oshirish dasturlarini joriy etish zarur.

Istiqbolli yo'nalishlar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: birinchidan, maktab va rehabilitatsiya markazlari psixologlarining muntazam superviziya va kasbiy qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish; ikkinchidan, ota-onalar uchun psixo-ta'lim dasturlarini kengaytirish va ommalashtirish; uchinchidan, onlayn va gibrid format

psixologik yordam xizmatlarini rivojlantirish - bu, ayniqsa, chekka hududlar uchun muhim; to'rtinchidan, mahalliy kontekstga moslashtirilgan psixodiagnostik va psixokorreksion vositalar to'plamini ishlab chiqish.

8. XULOSA VA TAVSIYALAR

Ushbu maqolada tahlil etilgan nazariy va empirik materiallar shuni ko'rsatadiki, psixologik yordam alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarning ijtimoiy moslashuvida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Psixologik yordamsiz ijtimoiy moslashuv jarayoni ko'pincha o'z-o'zidan to'g'ri kechmaydi: biologik va ijtimoiy to'siqlar bir-birini kuchaytiruvchi salbiy zanjir hosil qiladi. Malakali, o'z vaqtida va kompleks psixologik yordam esa bu zanjirni uzib, bolaning ijtimoiy salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi.

Ijtimoiy moslashuv faqat bolaning «kamchiliklarini tuzatish» emas, balki uning kuchli tomonlarini kashf etish, atrofdagi muhitni moslashtirish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini qurishdir. Bu keng va tizimli vazifani hal etish uchun psixolog, pedagog, ota-ona va keng ijtimoiy muhit o'rtasida samarali hamkorlik talab etiladi. Psixolog bu tizimning koordinatori va kasbiy tayanchi bo'lib xizmat qiladi.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilarni ilgari surish mumkin: (1) Barcha inklyuziv ta'lim muassasalarida malakali psixologlarning me'yoriy ta'minlanishi; (2) Maxsus ta'lim psixologiyasi bo'yicha ixtisoslashtirilgan malaka oshirish dasturlarini joriy etish; (3) Ota-onalar bilan psixo-ta'lim guruhlarini kengaytirish; (4) Ijtimoiy ko'nikmalar guruhlarini va tengdoshlar yordami dasturlarini tizimli ravishda joriy etish; (5) Telepsixologiya va raqamli yordash platformalarini hududiy qamrovni kengaytirish maqsadida faol qo'llash; (6) Mahalliy kontekstga moslashtirilgan psixologik yordam modellarini ilmiy-tadqiqot asosida ishlab chiqish va ommalashtirish.

Xulosa qilib aytganda, alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarning ijtimoiy moslashuvida psixologik yordam - bu nafaqat psixologik xizmatning bir yo'nalishi, balki insonning to'laqonli ijtimoiy hayotga intilishini qo'llab-quvvatlaydigan, uning qadr-qimmatini va huquqlarini himoya qiladigan kasbiy va insoniy majburiyatdir. Bu majburiyatni professional darajada ado etish zamonaviy O'zbekiston psixologiya fanining muhim vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotskiy, L.S. (1983). *Osnovy defektologii*. Sobranie sochineniy. Tom 5. Moskva: Pedagogika.
2. Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development*. Harvard University Press.
3. Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. W.H. Freeman and Company.
4. Rogers, C. (1961). *On Becoming a Person*. Houghton Mifflin.

5. Erikson, E.H. (1963). *Childhood and Society* (2nd ed.). W.W. Norton & Company.
6. Baron-Cohen, S. (1995). *Mindblindness: An Essay on Autism and Theory of Mind*. MIT Press.
7. Karimova, V.M. (2014). *Ijtimoiy psixologiya*. Toshkent: O'indituvchi.
8. G'oziyev, E.G'. (2010). *Psixologiya*. Toshkent: O'indituvchi nashriyoti.
9. Gray, C. (1993). *The Original Social Story Book*. Future Horizons.
10. Gresham, F.M., & Elliott, S.N. (1990). *Social Skills Rating System*. American Guidance Service.
11. Lovaas, O.I. (1987). Behavioral treatment and normal educational and intellectual functioning in young autistic children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 55(1), 3–9.
12. Masten, A.S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56(3), 227–238.
13. Seligman, M.E.P. (2011). *Flourish*. Free Press.
14. Zins, J.E., Weissberg, R.P., Wang, M.C., & Walberg, H.J. (Eds.). (2004). *Building Academic Success on Social and Emotional Learning*. Teachers College Press.
15. O'zbekiston Respublikasi (2021). *Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida'gi Qonun*. Toshkent.
16. Humphrey, N. (2008). Including pupils with autistic spectrum disorders in mainstream schools. *Support for Learning*, 23(1), 41–47.
17. Орифбоева Д. Д. ОПТИМИЗАЦИЯ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ // Форум молодых ученых. 2017. №6 (10). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/optimizatsiya-uchebno-poznavatel'nogo-protsessa-v-sredney-shkole> (дата обращения: 06.05.2026).
18. Д. Д. Орифбоева, М. М. Адашалиева ВОПРОСЫ ВНЕДРЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ // «Ёш олимлар ахборотномаси» – «Вестник молодых ученых». 2025. №. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voprosy-vnedreniya-i-razvitiya-inklyuzivnogo-obrazovaniya-v-stranah-tsentralnoy-azii> (дата обращения: 06.05.2026).
19. Oriboeva, D. D. va Rafiqova, RA (2024). O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'limni amalga oshirishning xususiyatlari. *Fan va ta'lim*, 5(6), 290-293.
20. Rustamova, S. S. Q. (2025). Dilafruz Oribboyeva Ta'limda gender stereotiplari va ularni yengish usullari. *Science and Education*, 12.
21. Oribboyeva, D. D. (2024). Ziyeda Botirova Kichik yoshdagi maktab o'quvchilarida tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish xususiyatlarining rivojlanishi. *Science and Education*, 3.

22. Особенности внедрения инклюзивного образования в Республике Узбекистан // Science and Education. 2024. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-vnedreniya-inklyuzivnogo-obrazovaniya-v-respublike-uzbekistan> (дата обращения: 06.05.2026).

23. Shuhratjon Shukurjon O'g'li Yoqubjanov, Dilafruz Oribboyeva Temperament va xarakter shakllanishida ijtimoiy omillarning roli // Science and Education. 2025. №12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/temperament-va-xarakter-shakllanishida-ijtimoiy-omillarning-rol-i> (дата обращения: 06.05.2026).

24. Mohigul Mamanazar Qizi Haydarova, D.D.Oribboyeva O'smirlar psixologiyasi // Science and Education. 2025. №12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/o-smirlar-psixologiyasi> (дата обращения: 06.05.2026).

25. Д. Д. Ориббоева, Н. Б. Каримова Психологик тадқиқотларда буллинг муммосининг гендер тахлили // Science and Education. 2025. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologik-tad-i-otlarda-bulling-mummosining-gender-tahlili> (дата обращения: 06.05.2026).

26. Kurbanova, Z. B. Oribboyeva DD Mehnat va muhandislik psixologiyasi. O'quv qo'llanma. Namangan-"Usmon Nosir mediya"-2022.220 b.

27. Oribboyeva, D. D. (2020). Social competence as an integral part of the teacher's professional maturity. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 2(11), 347353.

28. Dilafruz Dadamirzayevna Oribboyeva, Dilshoda Ikromova Aqliy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar psixologiyasining o'ziga xosligi, aqli zaiflik turlari // Science and Education. 2024. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aqliy-rivojlanishida-nuqsoni-bo-lgan-bolalar-psixologiyasining-o-ziga-xosligi-aqli-zaiflik-turlari> (дата обращения: 18.05.2026).

29. Oribboyeva, D. (2024). BULLING O'SMIRLARDA DOLZARB MUAMMO SIFATIDA. Universal Xalqaro Ilmiy Jurnal, 1 (12), 115-117.

30. Ortiqova, S. R. Q., & Oribboyeva, D. Z. D. (2025). Raqamli muhitda tarbiya: imkoniyatlari va xatarlar. Science and Education, 6(12), 673-677.